BADIIY AKSIOLOGIYANING FILOLOGIK XUSUSIYATI

Rahmatova Maftuna Axrorjonovna
Tadqiqotchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy aksiologiyaning filologik mohiyati, uning adabiy asarda qadriyatlarni ifodalash va badiiy mazmunni shakllantirishdagi o'rni tadqiq etiladi. Badiiy matnda milliy, ma'naviy-axloqiy, estetik va umuminsoniy qadriyatlarning obrazlar tizimi, muallif pozitsiyasi, til birliklari hamda badiiy tasvir vositalari orqali namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, aksiologik yondashuvning adabiy asar mazmunini chuqur anglash, qahramonlar xatti-harakatlarini baholash va matnning g'oyaviy-estetik qatlamlarini ochib berishdagi ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: badiiy aksiologiya, filologiya, qadriyat, badiiy matn, aksiologik tahlil, muallif pozitsiyasi, badiiy obraz, milliy qadriyat, estetik tafakkur, ma'naviy-axloqiy mezon.

Qadriyatlar insoniyatning ma'naviy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy taraqqiyotini belgilovchi muhim tushunchalardan biridir. Ular badiiy adabiyotda insonning hayotga munosabati, axloqiy tanlovi, jamiyat bilan aloqasi va borliq haqidagi tasavvurlari orqali ifodalanadi. Shu jihatdan badiiy adabiyot nafaqat voqelikni tasvirlash, balki inson va jamiyat uchun muhim bo'lgan qadriyatlarni anglash, baholash va badiiy talqin etish vositasi hamdir. Badiiy aksiologiya aynan shu jarayonni o'rganishga xizmat qiladi. Aksiologiya falsafaning qadriyatlar tabiati, ularning mohiyati va inson faoliyatidagi o'rnini tadqiq etuvchi sohasi hisoblanadi. Biroq qadriyatlar masalasi falsafa doirasidagina cheklanib qolmaydi. U adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan ham uzviy bog'liq, chunki badiiy asarda qadriyatlar muayyan obrazlar, voqealar, ramzlar, nutqiy birliklar va muallifning estetik qarashlari orqali namoyon bo'ladi. Demak, badiiy aksiologiyaning filologik xususiyatini aniqlash uchun qadriyatlarning mazmunini o'rganish bilan bir qatorda, ularning matnda qanday ifodalanganini va qanday badiiy vazifa bajarayotganini ham tahlil qilish zarur.

Badiiy aksiologiya badiiy asarda qadriyatlarning yaratilishi, ifodalanishi, baholanishi va talqin qilinishini o'rganuvchi ilmiy yondashuv sifatida izohlanadi. Uning asosiy e'tibori asarda qanday qadriyatlar ilgari surilganiga emas, balki ular qanday badiiy vositalar orqali ifodalanganiga, qahramonlar munosabatida qanday namoyon bo'lishiga va o'quvchining estetik tafakkuriga qanday ta'sir ko'rsatishiga ham qaratiladi.

Qadriyatlar nazariyasining rivojlanishida nemis faylasufi Rudolf Lotse qarashlari muhim o'rin tutadi. Keyinchalik Geynrix Rikkert qadriyatlar va madaniyat o'rtasidagi munosabatni ilmiy jihatdan asoslashga intilgan. Uning yondashuvida qadriyatlar madaniy hodisalarni anglash va baholashning muhim mezoni sifatida namoyon bo'ladi [1]. Mazkur nazariy qarashlar badiiy asarni muayyan tarixiy-madaniy muhitda shakllangan qadriyatlar tizimi sifatida o'rganish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Nikolay Gartman o'zining aksiologik qarashlarida qadriyatlarning o'ziga xos mohiyati va ularning inson faoliyati bilan aloqasiga e'tibor qaratadi [2]. Bu fikrni badiiy adabiyotga tatbiq etganda, asardagi ezgulik, adolat, vijdon, muhabbat, erkinlik va insoniylik kabi tushunchalar shunchaki mavhum g'oyalar emas, balki qahramonlarning qarorlari, o'zaro munosabatlari va hayotiy ziddiyatlari orqali konkretlashadigan ma'naviy mezonlar ekanligi anglashiladi. Badiiy aksiologiyaning filologik xususiyati shundaki, qadriyatlar asarda tayyor hukm yoki bevosita bayon tarzida emas, ko'pincha badiiy obraz, syujet, konflikt, muallif nutqi va qahramonlar dialogi orqali ochiladi. Shu sababli badiiy matndagi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

aksiologik mazmunni aniqlashda asarning g'oyaviy yo'nalishini belgilashning o'zi yetarli emas. Qadriyatlarning til vositalari yordamida qanday shakllantirilganini ham ko'rsatish talab etiladi.

Badiiy aksiologiyaning birinchi muhim xususiyati uning matnga yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Filologik tahlilda qadriyatlar bevosita badiiy matn materiallari asosida o'rganiladi. Bunda muallif qo'llagan leksik birliklar, sifatlashlar, metaforalar, ramzlar, qarama-qarshi qo'yishlar va boshqa tasvir vositalari muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, "yorug'lik" va "zulmat", "ezgulik" va "yovuzlik", "vijdon" va "manfaat" qarama-qarshiliklari ayrim asarlarda qahramonlarning axloqiy tanlovini hamda muallifning qadriyatlarga munosabatini ifodalashi mumkin. Biroq bunday birliklarning aksiologik ma'nosi ularning kontekstdagi vazifasi asosida belgilanadi.

Ikkinchi xususiyat badiiy obrazlarning qadriyat tashuvchisi sifatida namoyon bo'lishi bilan bog'liq. Adabiy qahramonning xatti-harakati, qarorlari, ichki kechinmalari va boshqa obrazlar bilan munosabati orqali muayyan qadriyatlar tizimi shakllanadi. Qahramonning adolat uchun kurashi, shaxsiy manfaatdan voz kechishi yoki aksincha, manfaat yo'lida ma'naviy tamoyillarni buzishi asarning aksiologik mazmunini yuzaga chiqaradi. Bunda qahramonning ijobiy yoki salbiy baholanishi faqat muallifning bevosita izohlariga emas, balki voqealar rivoji va badiiy konfliktning yechimiga ham bog'liq.

Uchinchi xususiyat muallif pozitsiyasi va badiiy baholash munosabatida ko'rinadi. Muallif qadriyatlarga bo'lgan munosabatini ochiq fikrlar orqali ham, obrazlar taqdiri, voqealar ketma-ketligi, kinoya va ramziy tasvirlar orqali ham ifodalashi mumkin. Shu sababli muallif pozitsiyasini qahramonning fikri bilan aynanlashtirish metodologik jihatdan to'g'ri emas. Badiiy asarda turli qarashlarning to'qnashuvi, ayrim hukmlarning shubha ostiga olinishi yoki qahramonning o'z fikrini o'zgartirishi qadriyatlarning murakkab badiiy talqinini yuzaga keltiradi.

To'rtinchi xususiyat milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'zaro aloqasi bilan izohlanadi. Adabiy asarlarda oila, ota-ona hurmati, mehr-oqibat, vatanparvarlik, or-nomus, adolat va inson qadr-qimmati kabi tushunchalar muayyan milliy-madaniy muhitda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ular boshqa xalqlar uchun ham ahamiyatli bo'lgan umuminsoniy mazmun kasb etishi mumkin. Badiiy aksiologik tahlil milliy qadriyatlarning o'ziga xosligini saqlagan holda, ularning umumiy insoniy mohiyatini ham aniqlashga yordam beradi.

Beshinchi xususiyat o'quvchi talqini va estetik idrok bilan bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Badiiy matnda ifodalangan qadriyatlar o'quvchi tomonidan uning hayotiy tajribasi, ijtimoiy-madaniy muhiti va estetik qarashlari asosida idrok etiladi. Hans Robert Yaussning retsepsiya estetikasi haqidagi qarashlari adabiy asar ma'nosini anglashda o'quvchining tarixiy tajribasi va kutish ufqi muhimligini ko'rsatadi [3]. Ushbu yondashuv badiiy aksiologiyada ham ahamiyatlidir: bir davrda muayyan ma'noda qabul qilingan obraz yoki g'oya boshqa tarixiy sharoitda yangicha talqin qilinishi mumkin.

Badiiy aksiologiyaning filologik mohiyati, eng avvalo, qadriyatlarning til orqali ifodalanishida namoyon bo'ladi. Til birliklari badiiy voqelikni tasvirlash bilan cheklanmay, unga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni ham yuzaga chiqaradi. Masalan, "olijanob", "fidoyi", "vijdonli" kabi birliklar muayyan kontekstda ijobiy bahoni bildirsa, "xudbin", "shafqatsiz", "adolatsiz" singari so'zlar salbiy aksiologik munosabatni ifodalashi mumkin. Biroq ularning baholovchi mazmuni matnning umumiy konteksti, so'zlovchining maqsadi va badiiy vaziyat bilan birgalikda tahlil qilinishi lozim. Tilshunoslikda qadriyatlarni ifodalovchi birliklar aksiologik leksika, baholash semantikasi va konnotativ ma'no doirasida o'rganilishi mumkin. Bunda so'zning lug'aviy ma'nosi bilan birga, uning emotsional-ekspressiv xususiyati ham e'tiborga olinadi. Masalan, biror qahramonning "sukut saqlashi" bir vaziyatda ojizlik, boshqa vaziyatda esa sabr-toqat yoki norozilik belgisi bo'lishi mumkin. Demak, aksiologik

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

mazmunni faqat alohida so‘zdan kelib chiqib aniqlash emas, balki uning matndagi vazifasini belgilash muhimdir.

Roman janrida badiiy aksiologiya yanada murakkab shaklda namoyon bo‘ladi. Chunki roman qahramonning ichki dunyosi, ijtimoiy muhit, tarixiy sharoit va turli dunyoqarashlar o‘rtasidagi munosabatlarni keng yoritish imkoniyatiga ega. Mixail Baxtinning roman poetikasi va dialogizm haqidagi qarashlari asarda turli ovozlar, qarashlar hamda dunyoqarashlarning o‘zaro munosabatini tahlil qilish uchun muhim nazariy asos beradi [4]. Roman qahramonlari o‘rtasidagi bahslar, ichki monologlar va qarama-qarshi pozitsiyalar orqali qadriyatlar tizimi bir yoqlama emas, balki ko‘p qirrali tarzda namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, romandagi badiiy aksiologiyani tadqiq etishda uchta o‘zaro bog‘liq qatlamni ajratish mumkin: birinchisi — asarda ifodalangan qadriyatlar mazmuni; ikkinchisi — ularni yuzaga chiqaruvchi badiiy va til vositalari; uchinchisi — qadriyatlarning muallif, qahramon va o‘quvchi munosabatida talqin qilinishi. Mazkur qatlamlar o‘zaro uyg‘un holda tahlil qilingandagina asarning aksiologik tizimi haqida to‘liqroq ilmiy xulosaga kelish mumkin.

Badiiy aksiologiyani filologik nuqtayi nazardan o‘rganishda kontekstual tahlil, semantik tahlil, qiyosiy tahlil va poetik tahlil metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Kontekstual tahlil qadriyatni ifodalovchi birlikning matndagi ma’nosini aniqlashga yordam beradi. Semantik tahlil so‘z va iboralarning baholovchi xususiyatlarini ochib beradi. Qiyosiy tahlil turli obrazlar yoki asarlarda bir xil qadriyatning qanday ifodalanganini ko‘rsatadi. Poetik tahlil esa kompozitsiya, syujet, ramz va badiiy konfliktning aksiologik vazifasini aniqlash imkonini beradi. Ushbu metodlarni birgalikda qo‘llash badiiy matnning faqat mavzu va g‘oyasini emas, balki qadriyatlarning badiiy shakl bilan qanday uyg‘unlashganini ham yoritadi. Masalan, adolat mavzusidagi romanni tahlil qilishda adolat tushunchasining qahramonlar nutqida qanday ifodalanishi, voqealar rivojida qanday sinovdan o‘tishi va asar yakunida qanday talqin qilinishi o‘zaro bog‘liq holda o‘rganiladi. Natijada qadriyatlarning asardagi o‘rni umumiy tavsif bilan emas, aniq matniy dalillar asosida ochib beriladi. Badiiy aksiologik tahlilning yana bir muhim jihati shundaki, u adabiy asarning tarbiyaviy ahamiyatini aniqlash bilan cheklanmaydi. Uning asosiy vazifasi qadriyatlarning badiiy-estetik tabiatini, ularning obrazlar tizimi va til vositalari orqali shakllanish mexanizmlarini o‘rganishdan iborat. Shuning uchun asardagi har qanday axloqiy fikrni avtomatik ravishda muallifning yakuniy pozitsiyasi sifatida qabul qilish mumkin emas. Qadriyatning mazmuni badiiy kontekst, obrazlar munosabati va asarning umumiy poetik qurilishi asosida belgilanadi.

Badiiy aksiologiyaning filologik xususiyati qadriyatlarning badiiy matnda ifodalanishi, obrazlar tizimida namoyon bo‘lishi, til birliklari orqali baholanishi va estetik idrok jarayonida talqin qilinishi bilan belgilanadi. U aksiologiyaning falsafiy asoslarini adabiyotshunoslik va tilshunoslikning tahlil usullari bilan birlashtirib, badiiy asarning mazmuniy hamda shakliy qatlamlarini yaxlit o‘rganish imkonini beradi. Badiiy asarda qadriyatlar alohida tushunchalar yig‘indisi sifatida emas, balki qahramonlarning xatti-harakati, muallif pozitsiyasi, badiiy konflikt va til vositalari bilan uzviy aloqada shakllanadi. Shu bois badiiy aksiologiyaning filologik tadqiqida qadriyatlar mazmunini aniqlash bilan birga, ularni ifodalovchi lingvopoetik vositalarni va matnning umumiy estetik tizimidagi vazifasini ochib berish zarur. Mazkur yondashuv badiiy adabiyotning ma’naviy-estetik mohiyatini chuqurroq anglash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning badiiy talqinini aniqlash hamda adabiy matnni ilmiy asosda tahlil qilish uchun muhim nazariy-metodologik imkoniyat yaratadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / пер. с нем. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
2. Hartmann N. Ethik. – Berlin: Walter de Gruyter, 1935. – 672 S.
3. Jauss H. R. Toward an Aesthetic of Reception / trans. by T. Bahti. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. – 231 p.
4. Bakhtin M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays / ed. by M. Holquist; trans. by C. Emerson and M. Holquist. – Austin: University of Texas Press, 1981. – 444 p.
5. Lotze H. Mikrokosmus: Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. – Leipzig: S. Hirzel, 1856–1864.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.